

BURSA'DA SÜRGÜNLER

Ali İhsan KARATAŞ
Prof. Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi

Osmanlı Devleti'nde sürgün konusunda iki farklı uygulama dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki yeni fethedilen yerlerin şenlendirilmesi amacıyla bazen gönüllü bazen de cebri olarak iskân edilmek üzere gönderilenler, ikincisi ise işledikleri suçlar sebebiyle cezalandırılmak üzere sürgün edilenlerdir.

İskân, belli toplulukların önceden tespit edilen merkezlere planlı bir şekilde yerleştirilmeleridir. Fethedilen bir yerin hâkimiyet altında tutulması, oranın nüfus, inanç, kültür ve iktisadî yapılarının değişmesiyle yakından ilgilidir. Diğer devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin de fethedilen yerlerin Müslümanlaştırılması, fetih sırasında halkın şehirleri terk etmesi veya başka sebeplerle boşalan yerleşim merkezlerinin canlandırılması ve verimli hale getirilmesi için aralarında sürgün yönteminin de bulunduğu güçlü bir iskân politikası vardı. Söz konusu amaçlarla değişik meslek erbabından pek çok aile belli kurallar dâhilinde ele geçirilen yerlere iskân edilmişlerdir. Yeni yurtlarına gidecek ailelere arazi vermek ve vergilerden muaf tutulmak suretiyle bu işlem cazip hale getirilmeye çalışılmıştır.

Sürgün uygulamasının ikinci kısmı ise işlenen suçlar karşılığında verilecek cezalarla ilgilidir. İslâm hukukunda suç ve cezalar had, kısas ve ta'zir olmak üzere üçe ayrılır. Had ve kısas cezalarının uygulanma yöntemi Kur'an ve Sünnet'le belirlenmiştir. Ta'zir cezasını gerektiren suçların tespiti ve suçluların cezalandırılma yöntemleri ise devlet başkanı ve onların tayin edecekleri görevlilere bırakılmıştır. Ta'zir cezaları suçun büyüklüğüne, zamana ve yere göre değişebilmektedir. Bu yüzden idamdan kınamaya kadar çok geniş bir uygulama alanı olan ta'zir cezalarının neler olduğu hususunda ulemanın farklı görüşleri olmuştur. Bununla birlikte İslâm hukukçuları ta'zir cezaları arasında idam, sürgün, teşhir, tehdit, nasihat, prangabend, kalebend, hapis, kınama, para ve kürek cezası verme, alın dağlama, sakal kesme ve benzeri müeyyideleri saymışlardır.

Tazir cezaları arasında yer alan sürgün, işlenen bir suçta ceza olarak veya idarecilerin bazı siyasî sâiklerle verdikleri kararlarla bir şahsın yaşadığı yerleşim yerinden uzaklaştırılarak başka bir yere geçici veya süresiz olarak gönderilmesi ve orada gözetim altında tutularak ikamet ettirilmesidir. Tarihte adları bilinen ve bilinmeyen hemen her toplumda uygulanan sürgün, sıkça başvuru alan bir cezalandırma yöntemidir. Eski kayıtlarımızda sürgün kavramı yerine Arapça kökenli olan nefy, iclâ, tağrîb ve teb'îd gibi kelimeler kullanılmıştır.

Cezalandırma amacıyla tatbik edilen sürgünler insanlık tarihi kadar eskidir. Nitekim ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın Cennet'ten dünyaya gönderilmelerini bir nevi sürgün olarak değerlendirmek mümkündür.

İslam tarihine baktığımızda daha ilk zamanlarda sürgün uygulamasına başvurulduğunu görmekteyiz. Hz. Muhammed (sav) zamanında Medine'de yaşayan herkese bazı hak ve sorumluluklar yükleyen 47 maddelik antlaşmaya uymayan Benî Kaynuka ve Benî Nadir Yahudileri Medine'den sürgün edildiler. Peygamberimiz

Müslümanların sırlarını ifşa eden Hakem b. Ebi'l-As'ı Taife sürgün etmiştir. Hz. Ömer, içki içmekte ısrar eden Rebia b. Ümeyye'yi Hayber'e sürgün etmiş, ancak Rebia'nın nefyedildiği yerde irtidat ederek Hristiyan olması üzerine *“bundan sonra bir müslümanı asla sürgün etmem”* demiştir.

Diğer devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de sürgün uygulamasına sıkça başvurulmuştur. Bununla birlikte Tanzimat öncesi hazırlanan kanunnamelerde sürgün cezasına pek yer verilmemiş, ancak 19. asırda hazırlanan ceza kanunnamelerinde sürgün diğer cezalar arasında zikredilmiştir. 1840 ve 1851 tarihli ceza kanunnamelerinde kısmen yer alan sürgün cezasıyla ilgili hükümler, özellikle 1858 tarihli kanunnamede daha ayrıntılı olarak işlenmiştir. Bu kanunnamede sürgün, müebbet (süresiz) ve muvakkat (geçici) olarak ikiye ayrıldıktan sonra her ikisinin tanımı da yapılmıştır. Buna göre müebbet sürgün *“bir şahsın devletçe tayin olunan bir mahalle müebbeden gönderilip ikamet ettirilmesi”*, muvakkat sürgün ise suçlunun *“bulunduğu yerden bir başka mahalle gönderilip üç aydan üç seneye dek tağrib olunması”* şeklinde tanımlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde çok farklı sebeplerle sürgün cezası uygulanmıştır. İdarecilerin halka zulümleri, görevin ihmali ve kötüye kullanılması, evrakta sahtecilik, fuhuş, rüşvet, hırsızlık, iftira, yalancı şahitlik, sihir-büyücülük, dilencilik, uyuşturucu kullanımı, dine aykırı hareketler, dinî değerler hürmetsizlik gibi davranışları bunlar arasında sayabiliriz. Zikredilen hususlar sebebiyle sürgün edilenler arasında sadrazam, şeyhülislâm, vezir, müderris, esnaf, kadın, erkek, gayrimüslim, köle, cariye gibi toplumun her kesiminden insan bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde siyasî sebepler gözetilerek herhangi bir tahkikat yapılmadan padişahların emriyle sürgün edilenler olmuştur. Bu şekilde nefyedilenleri daha ziyade üst makamlarda görev yapan devlet erkânı oluşturmuştur. Siyasi sürgünlerin dışında değişik suçlardan dolayı sürgün edilenler ise belli bir muhakeme sürecinden geçirildikten sonra bu cezaya maruz kalmışlardır. Zira suçlular, mahalle halkından iseler mahalle ileri gelenleri, esnaftan iseler lonca idarecileri ve meslektaşları, memurlardan iseler amirleri tarafından öncelikle uyarılmışlar ve şikâyetle konu olan davranışlarından vazgeçmeleri istenmiştir. Buna rağmen kendilerine çeki-düzen vermeyen ve suç işlemeye devam edenlerin durumu mahkemeye intikal ettirilmiştir. Mahkeme sürecinde haklarındaki iddialar suçluların çevresinden araştırılmış, lehte ve aleyhte şahitler dinlenilmiş, suçları sabit olanların durumu sürgün edilme talebini içeren takrirlerle padişahlara sunulmuştur. Padişahlar da gerekli gördükleri hallerde bu cezayı vermişlerdir. Zira sürgün kararını vermek yalnızca padişaha aittir. Kadıların veya diğer devlet erkânının suçlu bile olsa bir şahsa sürgün cezası verme yetkisi yoktur.

Nefy cezasının verilmesi, suçlunun sürgün yerine ulaştırılması, yerinin değiştirilmesi ve affedilmesi gibi uygulamalar padişahın kontrolünde gerçekleşmekteydi. Ancak sürgün yerine ulaşan suçlunun bundan sonraki durumu artık şehir idarecileri olan kadıların sorumluluğundaydı. Kadılar, şehirlerine gelen sürgün suçlularına öncelikle barınacakları bir mekân temin etmekle yükümlüydüler. Şehirlerinde kaldıkları sürece sürgünlerin ikâmet etmeleri, kontrol altında tutulmaları, izinsiz olarak şehirden ayrılmamaları, firar etmemeleri ve tekrar suç işlememeleri gibi hususlar kadıların sorumluluğuna verilmiştir.

Sürgün merkezleri genellikle suçun mahiyetine göre değişmiştir. Suçu ağır olanlar çoğunlukla adalara, daha hafif olanlar ise suçunun derecesine göre şehirlere

gönderilmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin önemli sürgün merkezlerinden biri olan Bursa, diğer Anadolu şehirlerine göre İstanbul'a yakın, pek çok açıdan daha iyi imkânlarla sahip bir yerdir. Bu yüzden adaların dışında kalan şehirler arasında da bir derecelendirme yapılmış ve Bursa, daha hafif cezalar için kullanılan bir merkez olarak öne çıkmıştır. Dolayısıyla Bursa'nın sürgün merkezi seçilmesi, şehrin bir mahrumiyet bölgesi olmasından değil, suçu hafif olanların daha az mahrumiyetle cezalarını çekmeleri ve ıslâh edilmeleri düşüncesinden kaynaklanmıştır. Nitekim sürgün edildikleri yerlerden ıslâh-ı nefis ettikleri veya içinde bulundukları zor şartlar sebebiyle affedilmelerini talep edenlerden bir kısmı, tamamen affedilme yerine sürgün yerleri, imkânları daha iyi olan Bursa ile değiştirilmiştir.

Bursa'nın sürgün şehri olarak kullanılmasının bir sebebi de şehrin idarî yapısıdır. Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti, müesseselerin kurumsallaştığı şehir olan Bursa, merkeze yakın, medrese ve tasavvuf kültürünün hâkim olduğu bir şehir olması hasebiyle Osmanlı tarihi boyunca padişahlar ve yüksek rütbeli devlet erkânının yakın ilgisine mazhar olmuş, şehrin ilmî, sosyal, malî ve idarî yapısına daima özen gösterilmiştir. Bu özellikler, suçluların kontrol altında tutulması, ıslâh edilmeleri ve hayata kazandırılmaları açısından önem arz ettiği için Bursa'nın sürgün merkezi olarak tercih edilmesine sebep olmuştur.

Yıllarca menfa (sürgün) hayatı yaşayanlar olmakla birlikte sürgün cezası verilenlerin büyük çoğunluğu bir yıldan daha az süre bu cezayı çektikten sonra, suçluların bizzat kendileri, yakınları veya devlet görevlilerinin başvurularıyla affedilmişlerdir. Tanzimat öncesi fermanlarda sürgün müddeti belirtilmeden suçluların ıslâh-ı nefis edinceye kadar bu cezaya maruz kalacakları ifade edilmiştir. Süresi belli olmayan ve ucu açık olan bu şekildeki sürgünlere rağmen, ıslâh olduklarını dile getiren ve bu iddialarını başkalarının şahitliğiyle ispat edenler umumiyetle affedilmişlerdir. Tanzimat sonrasında ise sürgün cezası verilirken konuyla ilgili fermanla ne kadar müddetle bu cezanın uygulanacağı açıkça belirtilmiştir.

Sürgün hususunda olduğu gibi af kararında da tek yetkili padişaktır. Diğer yetkililer ise ıslâh olan ve affedilmeyi hak edenlerin durumunu yazılı olarak padişahlara sunmuşlar, sultanlar da çoğunlukla bu afları onaylarken bir kısmını reddetmişlerdir.

Af hususunda suçluların ıslâh olmalarının yanında yaşlı ve hasta olmaları, sürgün yerinde geçim sıkıntısı çekmeleri, geride kalan anne, baba, çocuklar gibi aile fertlerinin zor durumda kalmaları gibi hususlar da etkili olmuştur. Ayrıca Ramazan ayı, bayramlar ve kandil geceleri gibi kutsal günler hürmetine affedilenler de az değildir. Affedilenler çoğunlukla kendilerine kefil bulduktan sonra ve şartlı olarak serbest bırakılmışlardır. Şartları ihlâl edenler ise yeniden ve daha ağır şartlarda sürgün edilmişlerdir.

Sürgün hayatı yaşayanların gündelik hayatlarını devam ettirmeleri, geçimlerini sağlamaları hususunda farklı uygulamaların olduğu görülmektedir. Bazı sürgünlere maaş bağlanmış, bazıları ise mesleklerine uygun olan işlerde çalışmışlardır. Her ne olursa olsun kadılar onların geçimlerini temin edebilmeleri için gerekli tedbirleri almışlardır. Meselâ Bursa'ya nefyedilen Pazarcıklı Kavanozâde Mehmed Ali, Bahri ve Hasan beylere bir miktar yevmiye, Bahir Mustafa Paşa'nın Hazine kâtibi Yusuf Efendi'ye Bursa İpek Mizanı mukataasından günlük altmış akçe, İstanbul'dan Kandiye'ye sürgün edilen Bursalı Şerife Ayşe Hatun'a bir bakanı olmadığı için haline ve kadınlığına hürmeten günlük yirmi akçe tahsis edilmiştir.

Sürgün cezası diğer cezalara göre daha hafif görünse de ulaşımın zor olduğu, iletişim ve haberleşmenin olmadığı dönemlerde insanların ailelerinden, yakınlarından, çevresinden, doğup büyüdüğü şehirden uzakta bir yerde hiç tanımadığı insanlar arasında hayat sürmesi kolay bir durum değildir. Böyle bir yerde yabancılık hissetmesinin yanında ailesine duyduğu hasret de sürgünleri derinden etkilemiştir. Sürgünde çekilen çile, hasret vb. duyguları ortaya koyan romanlar, hatıralar, şiirler ve şarkılar kaleme alınmıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasıyla birlikte Amasya'ya nefyedilen Mehmed Hamdullah Çelebi, sürgün sırasında kaleme aldığı şiirlerini 'Hasretî' mahlasıyla yazmıştır. Özlem ve hasret içinde çekilen çileli hayat, sürgünlerin ölümünden sonra mezar taşlarına bile kazınır olmuştur. 1823'de Bursa'ya nefyedilen, 1825 senesinde vefat edince Pınarbaşı Kabristanı'na defnedilen Yeniçeri Ömer Usta'nın mezar taşı onun hayatını özetlemekte ve sürgün hususunda hissettiği düşüncelerini yansıtmaktadır. Kendisinin sürgününe sebep olanların da aynı akıbete uğraması bedduasıyla sona eren mezar taşındaki yazı şöyledir: *"Gençliğine doyamayan, muradına eremeyen, otuz sene kışlada hizmet edip çapraz çeken, bir vefasın görmeyip, sonu Bursa'ya sürgün gelen, üç sene Bursa'da sürgün durup, üç gün olsun gideyim deyu İslâmbol'a hasret çeken, ona edenler de öyle olsun ahi kalsın merhum seksen sekizin Ömer Usta Ruhuna fatiha. Sene 1241."*

Sürgünler şehirlerin misafirleri konumundadır. Sürgünlerin şehirler, şehirlerin de sürgünler üzerinde menfi ve müspet etkileri vardır. Bu kadar çok kişinin şehirlere sürgün edilmesi bazı soruları da akla getirmektedir. Acaba sürgünler sebebiyle suçluların çoğaldığı şehirlerde suçlar da artmış mıdır? Sürgünler eski alışkanlıklarını gittikleri yerlerde de devam ettirmişler midir? Şehirlerin asayiş, ahlak ve huzurunun bozulmasında bu sürgünlerin etkisi olmuş mudur? Bu soruları çoğaltmak mümkündür. Bu ve benzeri sorulara verilecek cevaplar sürgünlerin şehir, şehirlerin de suçlular üzerindeki etkilerini ortaya koymak bakımından önemlidir.

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki şehirlere gönderilen suçlular kalabalık nüfus içerisinde fazla bir yekûn tutmuyordu. Üstelik arşiv kayıtlarında adlarına yer verilen suçluların aynı anda bir şehirde olmadıkları, farklı zamanlarda sürgün edildikleri de aşîkârdır. Dolayısıyla aynı anda mevcut olan suçlu miktarı şehrin ahlâkî yapısını olumsuz yönde etkileyecek düzeyde değildi. Ayrıca suçlular, ıslâh-ı nefis olsunlar diye sürgün ediliyorlardı. İslâh olup olmamaları bir tarafa suçluların bir de başkalarını kendilerine benzetmeleri, hem halkın hem de idarecilerin razı olmayacakları bir durumdur. Nitekim komşuları, meslektaşları ve idarecilerin şahitliğiyle pek çok sürgün ıslâh olduğu gerekçesiyle serbest bırakılmışlardır. Bursa sicillerini inceleyerek oluşturduğu eserin "nefy" maddesinde Kepecioğlu konuyla ilgili olarak *"işte bu vesikalardan anlaşılıyor ki Bursa'ya her nevi insan nefyedilmiştir. Bunlar ahlaksızlıklarını hiçbir Bursalıya bulaştıramamışlar ve bilakis kendileri ahlaklarını düzeltmişlerdir"* demektedir. Ayrıca aynı müellif, sürgünlerle ilgili yukarıda bahsi geçen sorulara da ışık tutacak şu cümlelere yer vermiştir: *"Birçoğunun adları hizasında kabahatleri gösterilerek yazılmış ve bir kısmı da hiçbir sebep ve bahane yok iken hikmet-i hükümet icabı olarak Osmanlı saltanatı devrinde Bursa'ya sürülmüşlerdir. Bunları okuyanlar bu kadar ahlakları bozuk adamların, kadınların, her yaştan insanların Bursa'ya sürülmesine hayret etmemeleri kâbil olmaz. Çok şayanı hayrettir ki, bu kadar ahlaksız, namus düşkün, hırsız, uğursuz adamlar geldiği halde bunların kendilerine Bursalılardan bir tek arkadaş, fenalıklarını yapacak bir saha bulamamaları cümlesinin ıslâh-ı nefis eylediklerini göstermektedir."*

Bunun sebebini de Bursa’da ilim adamlarının çokluğunda, Bursalıların yüksek terbiyelerinde aramak iktiza eder.”

Bütün bunlara rağmen hangi amaçla ve hangi yöntemle olursa olsun cezalandırılan herkesin tam olarak ıslâh olmalarının mümkün olamayacağı da aşîkârdır. Böyle şahıslar sürgün olarak gittikleri şehirlerin de asayişini bozabilmekteydiler. Mesela ikamet etmek üzere Bursa’ya gönderilen Mustafa Paşa’nın, “*misâfir sûretiyle kendü hâliyle meşgûl olmak lâzîmeden iken bu esnâda umûr-ı şer’iyye ve mesâlih-i memlekete müdâhale kabilinden olan ba’zı yolsızca şeylere tasaddî itmekde*” olduğu belirtilerek ikamet yeri Tekfur Dağı olarak değiştirilmiştir. Bu konuya verebileceğimiz az sayıdaki örnekten biri de kendisine ait bir köleyi yasak olmasına rağmen bir gayrimüslime satan mühtedi Mehmed ile ilgilidir. Söz konusu gerekçeyle 1822 senesinde Bursa’ya nefyedilen Mehmed “*ol tarafda dahi tekin durmayarak ahâlisinden ba’zı kimesneleri bî-ğaraz ızrâr tazyikiyle ibtidâr ve fesâd-ı mûcib hâlâta ictisâr*” ettiği için Bursa’dan Eskişehir’e sürgün edilmiştir.

Şehirlerin sürgünler sebebiyle olumsuz olarak etkilenmeleri az da olsa mümkündür. Bununla birlikte sürgünler sayesinde pek çok bakımdan hizmet alan şehirler de vardır. Zira bazı şahıslar, menfa hayatı süresince boş durmamışlar, yaptıkları faaliyetlerle bulundukları şehrin ilmî, kültürel, sosyal ve ekonomik hayatına katkı yapmışlardır. Sürgün sebebiyle ömrünün son altı yılını Bursa’da geçirmek zorunda kalan Osmanlı Devleti’nin otuz üçüncü şeyhülislâmı Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, bir taraftan talebe yetiştirme, kitap telif etme gibi ilmî faaliyetlerine devam ederken diğer taraftan babasından kalan miras ve kendi birikimlerini, kurduğu vakıflar aracılığıyla hayır hasenat için harcamış, Bursa’ya büyük hizmetlerde bulunmuştur. Masrafını kendisi karşılayarak cami, mescit, namazgâh, mektep, çeşme, yol, kaldırım, köprü gibi yapılar inşa etmiş ve içinde yaşadığı toplumun hizmetine sunmuştur. Şeyhülislâm Esirî Mehmed Efendi nefyedildiği Bursa’da 1677 senesinde Hüsameddin Camii dâhilindeki zaviyeyi tamir ettirmiş, aynı yıl Sağrıçı Sungur Camii’nin giderleri için vakıflar tesis etmiş, 1679 yılında seksen bin akçe harcayarak Gökdere üzerindeki harap halde olan Tatarlar Köprüsü’nü tamir ettirmiştir.¹

¹ Geniş bilgi için bk. Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18-19. Asırlar)*, Bursa: Emin Yayınları 2009.